

16. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии / Е. Сецинский // Труды XI археологического съезда. – М., 1901. – С. 205-210.

This article deals with problems of spiritual culture in a certain region on the basis of new-discovered pagan sculpture from the village Pyzhivka in Khmelnytskyi region.

Key words: *sculpture, pagancy, attribute, kapushche, monuments, anthropomorph.*

Отримано: 26.08.2011

УДК 94(477.4)«17»:355.1

С. А. Сидорук

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ РЕКРУТСЬКИХ НАБОРІВ ДО РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII ст.

У статті висвітлені запровадження та організація російським самодержавством рекрутської повинності у Правобережній Україні наприкінці XVIII століття.

Ключові слова: *рекрутський набір, Правобережна Україна, адміністрація, армія.*

Новий етап у розвитку Правобережжя відкрило його включення до Російської імперії після другого та третього поділів Речі Посполитої. З цього часу на землі Правобережної України було поширене нормативно-правове поле Російської імперії. Відтак весь розвиток регіону став проходити через призму загально-російських факторів, у руслі суспільно-політичної та економічної системи нової метрополії. Санкт-Петербург високо оцінював стратегічне значення цього прикордонного регіону. А тому конкретно й повсюдною ознакою імперської присутності на території Правобережжя виступала армія. Її численні форти і залоги найбільш щільно були розташовані саме у новоприєднаному регіоні, а його населення було обкладено податями, державними і земськими повинностями на користь імперії.

До проблеми запровадження рекрутської та суміжних її повинностей в Україні зверталось не одне покоління істориків. У числі її перших дослідників є історики дореволюційної доби: А. Романович-Славатинський [33], А. Грабовський [5], М.І. Богданович [4], А.Ф. Редігер [31], В.В. Щепетільников [39], В.І. Семевський [35] та І.І. Ігнатович [14]. У контексті дослідження воєнної історії, зокрема при розгляді питань комплектування російських збройних сил у XVIII–XIX ст., рекрутської повинності у Росії торкалися відомі радянські історики П. Ридзюнський [34], П.А. Зайончковський [12], Б.С. Абаліхін [1], Б.Ф. Личак [16] та Ю.Ф. Прудников [31]. Історії функціонування військових поселень кавалерії на теренах України присвячена низка праць Т.Н. Кандаурової [14], К.М. Ячменіхіна [41], В.К. Ячменіхіна [40],

О.Д. Багалій [2] та Т.Д. Ліповської [16]. Попри різницю у методологічних підходах до висвітлення досліджуваних проблем, для представників дореволюційної та радянської історіографії спільним є вивчення лише окремих епізодів історії Правобережної України в контексті вивчення загальноросійської історії. Системні дослідження історії Правобережної України кінця XVIII ст. стали можливими лише зі здобуттям Україною державної незалежності. Тому справжню мету та причини перебування російської армії в цьому регіоні висвітлюють праці сучасних вітчизняних істориків: О.П. Реєнта [32], В.С. Шандри [38], А.Г. Філінука [37], М.В. Бармака [3], В.Л. Цубенко [36], Н.О. Мацко [17]. Разом з тим, становлення системи рекрутських наборів у Правобережжі наприкінці так і не стало предметом спеціальних досліджень, що й визначає актуальність окресленої нами проблеми.

З моменту приєднання в 1793-1795 рр. Правобережжя до Російської імперії «авторитет» її владних структур у краї забезпечувався багнетами багатотисячного військового контингенту, тому пріоритетними серед усіх повинностей податного населення краю були ті, що виконувалися для забезпечення потреб армії. А однією з основних державних повинностей стала рекрутчина – набір рядового складу до російської армії.

З самого початку рекрутські набори в Правобережній Україні мали свої особливості, що вирізняли її серед інших регіонів. У перші роки самодержавство намагалось засвідчити лібералізм до місцевого населення, що проявилось у питанні мобілізації до війська. Це зумовлювалось кількома причинами. По-перше, була необхідність витримати певний час для того, щоб населення новоприєданого краю психологічно звикло до того що живе у зовсім іншій державі й тим самим створити у його середовищі позитивні враження про Росію. По-друге, потрібен був час для переключення основної маси населення регіону на діяльність в інтересах імперії. По-третє, одночасно з цим, російські власті намагалися якщо не нейтралізувати, то принаймні послабити вплив виключно великого прошарку польської шляхти, яка могла втягнути корінне українське населення у масовий спротив імперській політиці. По-четверте, для російського самодержавства важливою була підтримка спокою серед жителів прикордонних територій. По-п'яте, російські власті мусіли на перших порах адаптувати свої адміністративно-управлінські структури під специфіку Правобережжя, через відмінність станового складу її населення, який дуже відрізнявся від соціальної структури центральних російських губерній. По-шосте, перед російською владою в регіоні постало надзвичайно складне завдання – змінити традиції формування війська, які існували в Речі Посполитій і про які ще зберігалася пам'ять у тутешньому суспільстві [3, с.231]. І останнє, сьоме, виняткове значення мало забезпечення за рахунок Правобережної України постачання розквартированих на її території військ.

Будучи основним засобом комплектування російської армії нижчими чинами, рекрутська повинність у Правобережній Україні

з моменту її запровадження в 1794 р. функціонувала на основі вимог «Генерального установлення» 1766 р. [19]. Передусім документом визначалися система розкладки рекрутської повинності, правила утримання зібраних рекрутів та організація їх супроводу до місць служби. Задля попередження зловживань при рекрутських наборах, установленням була передбачена відповідальність у вигляді штрафів та дисциплінарних стягнень здавачам, прийомщикам і особам, котрі супроводжували рекрутські партії.

Генеральне установлення регулювало також і взаємовідносини у сфері рекрутської повинності між державою та поміщиками. Однак досвід проведення рекрутських наборів показав численні зловживання поміщиків і засвідчив необхідність більш чіткого регулювання обов'язків дворянства під час їх проведення. З цією метою в жовтні 1798 р. Сенат видав указ, згідно з яким при кожному рекрутському наборі предводителями дворянства в рекрутські присутствія, що були створені і функціонували при казенних палатах, складалися та доставлялися відомості про осіб, які підлягали рекрутським наборам і розкладки для збору коштів на обмундировання та відправку рекрутів [18]. За указом, дільниці в дрібнопомісних маєтностях формувалися за тими ж правилами, що були прийняті для інших станів. «Натуральна поміщицька дача», тобто дільниця могла складатися з декількох маєтків із таким розрахунком, щоб загальна кількість ревізьких душ у кожній з них була достатньою для виставлення одного рекрута [18]. Такий принцип формування дільниць дозволив не тільки упорядкувати організацію рекрутських наборів, а й забезпечити необхідний контроль за збором складових рекрутських грошей з поміщиків.

Вказані нововведення остаточно утвердилися на рубежі XVIII–XIX ст., а позитивний ефект впорядкування рекрутської повинності багато в чому був досягнутий завдяки змінам у системі місцевого управління в роки правління Катерини II і Павла I [3, с.227]. Відтак, на час входження Правобережної України до складу Російської імперії і запровадження в ній рекрутської повинності, законодавство у цій сфері було майже остаточно сформоване. До того ж, рекрутчина, як одна з основних державних повинностей, жорстко регламентувалася законодавчими і нормативними актами царського уряду: маніфестами, указами імператора, Сенату та рішеннями Державної Ради (мнєніями Государственного Совета). Маніфєстами в Російській імперії проголошувались найбільш важливі події, до яких, власне, і належало проведення рекрутських наборів. Як правило, в маніфєстах містилися обґрунтування необхідності поповнення армії новим особовим складом, вказувалися терміни проведення відповідних рекрутських наборів і визначалася чисельність рекрутів, яку передбачалося зібрати у конкретних регіонах країни.

Вивчення численних і різнобічних законодавчих актів, вміщених у багатотомному Повному зібранні законів Російської імперії засвідчує, що серед нормативних документів винятково важливе значення мали рішення Державної Ради, що уособлювала

собою – вищий законодавчий орган у Російській імперії XIX ст. Підкреслимо, що саме у цій державній установі формувалась і вдосконалювалась нормативно-правова база рекрутських наборів, обґрунтовувались тлумачення, мотивація і вносилися зміни в чинні норми щодо окремих груп податного населення до рекрутської повинності, вироблялися вимоги до призову людей на військову службу, проведення рекрутських наборів тощо.

Укази в окремих випадках видавалися як доповнення до маніфестів, у яких роз'яснювалися правила та послідовність проведення конкретних рекрутських наборів (уточнювалися території для їх проведення, вимоги до зросту, віку рекрутів, цін на амуніцію та інші аспекти). Так, рекрутський набір 1793 р., коли Правобережна Україна була уже включена до складу Російської імперії, не стосувався її територій, оскільки згідно указу Катерини II його чинність поширювалася лише на території, де він проводився раніше [23]. На нашу думку, це пояснюється незавершеністю формування російських адміністративно-управлінських структур й відсутністю повних демографічних даних на місцях і, відповідно, неготовністю держави до здійснення рекрутського набору.

При цьому слід наголосити, що серед документів інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України. Нам вдалось віднайти текст указу військової колегії про новий набір рекрутів від 31 жовтня 1793 р. Саме цей документ проливає світло на те, що згаданий рекрутський набір не стосувався Правобережної України ще й тому, що на той час були припинені війни Росії зі Швецією та укладений мир із Портою. Це, в свою чергу, дозволило уряду призупинити рекрутські набори. Але оскільки потреба в наповненні морських і сухопутних сил була великою, через необхідність утримання російських військ за межами імперії, було прийнято рішення про те, щоб провести набір по одному рекруту з п'ятисот душ із губерній де, зазвичай, вони проводилися до цього [11, арк.1].

Однак, поповнення російської армії за рахунок чоловічого населення нових територіальних надбань у 1793 р. царизм все-таки здійснював у формі створення нових російських бригад на базі колишніх польських військових формувань [22], особовий склад яких значною мірою складала українці. Окремі підрозділи польських військ розформовувалися повністю, а їх особовий склад закріплювався за гарнізонами, розташованими в Правобережній Україні [10, арк.2, 3]. При цьому забезпечення новостворених підрозділів лягло додатковим тягарем на плечі населення Правобережної України.

Процес розформування польської армії був не таким безболісним як може видатися на перший погляд. Тим більше, що не всі її підрозділи перейшли під російські знамена, і частина з них була розпущена. Така політика росіян не забарилася з наслідками: на шляхах і в населених пунктах Правобережжя з'явилися групи або поодинокі колишні солдати, які не знайшли свого місця в суспільстві і тепер, в кращому випадку, жебракували. Але були

й такі, що вдавалися до кримінальних вчинків. Це змусило столичні та місцеві власті запровадити, систематично здійснювати, а час від часу й посилювати поліцейний нагляд за колишніми військовослужбовцями [7, арк.1-1 зв.; 8, арк.1-1 зв.; 9, арк.22 зв.].

До цієї ж групи указів відноситься указ імператриці Катерини II Сенату від 7 вересня 1794 р. [28], яким, власне, і розпочалася епоха рекрутських наборів у Правобережжі. В акті унормувалися конкретні вимоги до організації рекрутського набору, визначалися категорії населення, що підлягало фізичному виконанню рекрутської повинності та його фінансування. Проведення першого рекрутського набору в регіоні мало свої особливості. З одного боку, йдеться про намір властей залучити населення Брацлавської та Ізяславської губерній до виконання рекрутської повинності, з другого – про намагання самодержавства врахувати специфіку регіону та відсутність у місцевої адміністрації досвіду організації рекрутських наборів. По-перше, як свідчать документи, набір рекрутів тут проводився з розрахунку 1 рекрут із 200 душ, тоді як по всій імперії їх набирали в пропорції 5 із 500 душ. По-друге, передбачаючи можливість зтягивання виконання завдань набору, його розпочали раніше – не з 1 листопада, як у всій Росії, а з 15 жовтня. По-третє, в указі чітко вказувалось, у яких саме полках мали служити рекрути з Ізяславщини та Брацлавщини. По-четверте, термін служби рекрутів з регіону при цьому наборі визначався не 25, а 20 років.

Згідно законодавчих положень, з окремих категорій населення фізична поставка рекрутів не вимагалася. Купецтво та євреї під контролем казенних палат і департаментів рекрутських прийомів (пізніше – рекрутських комітетів) лише сплачували складові рекрутські гроші [27].

Того ж дня був підписаний іменний указ, адресований голові військової колегії. У ньому уточнювалися організаційні моменти проведення набору [28]. Його зміст свідчить, що власті у Санкт-Петербурзі, не володіючи точною інформацією про кількість населення західних губерній, передбачали зібрати з регіону більш ніж достатню кількість рекрутів: «... коли ж рекрутів по нинішньому зі згаданих губерній набору знайдеться в більшій кількості, ніж потрібно для поповнення військ, то з них направити в інші війська відповідно їх здібностей» [28].

Наступного року указами про рекрутський набір населення Російської імперії було розділене відносно термінів служби. Іменним указом від 6 жовтня 1795 р. міщанам, державним і поміщицьким селянам низки губерній, серед яких з Правобережжя, була лише Київська – термін служби, починаючи з оголошеного рекрутського набору визначався у 15 років [20]. Водночас рекрути з Подільської, Волинської та Брацлавської губерній, відповідно до указу від 8 жовтня 1795 р. [23], підлягали виконанню військової повинності на загальних підставах.

Таким чином, вже першими законодавчими актами самодержавства утверджувався диференційований підхід до виконання рекрутської повинності, відповідно до якого в найгір-

щому становищі опинилися мешканці Правобережної України. Співставляючи укази, що стосувалися лише цих двох наборів, ми виявили абсолютно різні терміни служби для рекрутів із правобережних губерній: із Брацлавської – 20 років, а з Волинської та Подільської – по 25 років.

Офіційний Санкт-Петербург видавав також укази, що містили норми загального характеру, які вносили незначні зміни в нормативну базу про виконання рекрутської повинності. Ще одна категорія указів визначала або змінювала статус тих чи інших груп податного населення країни, залучаючи, чи, навпаки, звільняючи від рекрутської повинності. Окремими указами врегульовувалися невідповідності та правові колізії, що виникали у ході рекрутських наборів через неузгодженість в законодавстві. Так, указом сенату в 1796 р. було підтверджено раніше отримане право київських міщан на звільнення від рекрутської повинності [24]. Необхідність у такому підтвердженні виникла через некомпетентні дії чиновників київської казенної палати, внаслідок чого під час набору 1795 р. з числа київських міщан в рекрути відправили 14 осіб. За два роки, уже за Павла I, питання про пільги жителів Києва щодо виконання рекрутської повинності знову було підняте на найвищому рівні. Цього разу в окремій доповіді сенату на адресу імператора йшлося, крім звільнення міщан від фізичної поставки рекрутів, ще й про звільнення київських купців від сплати складових рекрутських грошей [22]. З доповіді сенату випливає, що казенна палата Києва під час набору 1795 р., знаючи про пільги міської громади стосовно рекрутчини, вдалася до збору рекрутів з її середовища, оскільки міщани були записані в подушний оклад і казенна палата не наважилася не збирати з них рекрутів [22]. Крім того, казенна палата до 1796 р. збирала з київських купців складові рекрутські гроші, що, на їх думку, суперечило змісту дарованих місту грамот і указів. Однак, фінансова установа в питаннях збору грошей і рекрутів розмежовувала категорії київських купців і міщан на старожилів (міщан та їх нащадків, що здавна є киянами), які були наділені правом користуватися згаданими пільгами, і на тих, хто був внесений до станів київських міщан і купців під час ревізії 1795 р. і, відповідно, сплачував складові гроші та виставляв рекрутів. Такий підхід казенної палати знайшов підтримку у Сенаті та в імператора, що і відбилася в його резолюції «... з купців складових грошей, а з міщан рекрутів не збирати, але тільки з тієї їх кількості, яка була в 7162 році [1662 р.], коли дарованою Государем і Великим Князем Олексієм Михайловичем грамотою вони були звільнені від ратної служби» [22].

Наприкінці правління Катерини II під час проведення рекрутських наборів у всіх губерніях російської держави спостерігалися чисельні порушення вимог існуючої нормативної бази, яка регулювала цей процес. Сенат, в обов'язки котрого входив централізований контроль за виконанням і дотриманням правил проведення рекрутських наборів, прийому рекрутів у рекрут-

ських присутствіях та доставка їх до місць служби, не міг повною мірою справлятися з покладеним на нього обсягом завдань, через що втрачав довіру імператриці [5, с.252]. Як наслідок, його повноваження в цій сфері були передані генерал-прокурору. Так, у 1796 р. на ім'я генерал-прокурора був даний указ імператриці про «строгий нагляд щоб рекрутський набір, який тоді відбувався, був проведений у відповідному порядку» [26].

Зі змісту указу стає зрозумілим, що імператриця не розраховувала на належний нагляд Сенату за ходом рекрутського набору, а тому передала цю справу в руки генерал-прокурора, котрому вона дійсно довіряла і який був наділений повноваженнями нагляду за дотриманням законодавства. Підкресливши це, Катерина II звернула увагу на функції у цій державній справі генерал-прокурора, щоб той спільно з губернськими прокурорами і їх службами не обмежувалися формальним наглядом за правильністю черги й запобіганням зловживань із виконанням рекрутської повинності, а жорстко контролювали дії щодо цього чиновників, представників місцевого самоуправління і поміщиків-здавачів. Лише такий підхід дозволяв проконтролювати, щоб уже зібрані рекрути своєчасно й без втрат доставлялися до місць призначення. З цією метою йому приписувалося максимально співпрацювати з адміністрацією на місцях. Крім того, згідно вимог указу, про перебіг набору та результат його завершення генерал-прокурор особисто звітував імператриці. До того ж, йому було ввірено організувати складання відомостей про кількість у кожній губернії селян, з яких комплектувалися кавалерійські полки та інші підрозділи [26].

Таким чином, вже під час проведення перших рекрутських наборів у Правобережній Україні самодержавство прагнуло забезпечити необхідний контроль центру за виконанням рекрутської повинності. Це посприяло більш успішній для держави організації подальших рекрутських наборів і поповнити за рахунок регіону особовий склад імперської армії. Аналіз законодавчої і нормативної бази Російської імперії щодо виконання населенням регіону рекрутської повинності, дав нам підстави стверджувати, що рекрутські набори на її території від першого в 1794 р. до останнього на початку 1874 рр. проводилися виключно на російській юридичній базі. Вони одразу супроводжувалися історичними особливостями в плані їхньої організації, оскільки на перших порах були зумовлені обережною політикою інкорпорації нових територіальних надбань до імперії. Особливе геополітичне становище Правобережжя подекуди вимагало окремого регулювання норм виконання рекрутської повинності, що враховували власті передусім у воєнні роки. Соціальна та етнічна структури населення Південно-Західного краю істотно відрізнялися від центральних російських губерній, що спонукало російський уряд диференційовано підходити до втілення в життя низки окремих законодавчих актів, які мали на меті залучити до виконання рекрутчини та інших повинностей на користь армії якомога більшу кількість населення Правобережжя.

Список використаних джерел:

1. Абаляхин Б.С. Роль Украины в обеспечении армии в отечественной войне 1812 года / Б.С. Абаляхин // Вопросы военной истории России. XVIII и первая половина XIX веков. – М. : Наука, 1969. – С. 187-204; Абаляхін Б. Український народ у вітчизняній війні 1812 р. / Борис Абаляхін. – К. : Держполітвидав, 1962. – 62 с.
2. Багалій О.Д. Історія військових поселень в Україні. Из неопублікованої спадщини / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського ; [упорядкув. В.А. Маслійчук, Т.Г. Павлова ; вступ. ст., комент. Т.Г. Павлова]. – Х. : САГА, 2007. – 348 с.
3. Бармак М.В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / М.В. Бармак. – Тернопіль : Астон, 2007. – 512 с.
4. Богданович М.И. Исторический очерк деятельности военного управления в России в первое двадцатипятилетие благополучного царствования государя императора Александра Николаевича. 1855-1880 гг. / М.И. Богданович. – Т. 1–6. – СПб., 1879–1881.
5. Градовский А. Высшая администрация России XVIII ст. и Генерал-Прокуроры / А. Градовский. – СПб. : Тип. И. Бочкарева, 1866. – 303 с.
6. Держархів Вінницької області. – Ф. Д-678. – Оп. 1. – Спр. 4. – 5 арк.
7. Там само. – Ф. Д-678. – Оп. 1. – Спр. 15. – 5 арк.
8. Там само. – Ф. Д-678. – Оп. 1. – Спр. 68. – 14 арк.
9. Держархів Київської області. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 224. – 55 арк.
10. Там само. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 178. – 7 арк.
11. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України. – Ф. IX. – Спр. 20771. – 6 арк.
12. Зайончковский П.А. Военные реформы 1860-1870 годов в России / П.А. Зайончковский : [отв. ред. И.А. Федосов]. – М. : Изд-во МГУ, 1952. – 370 с.
13. Игнатович И.И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения / И.И. Игнатович. – М. : Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1910. – 312 с.
14. Кандаурова Т.Н. Военные поселения в России 1810–1857 гг. (проекты и их реализация) / Т.Н. Кандаурова // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 1990. – № 1. – С. 61 – 71; її ж: Военные поселения в оценке современников / Т.Н. Кандаурова, Б.Б. Давыдов // Вестник московского университета. Серия 8. История. – 1992. – № 2. – С. 44–55; її ж: Социальная организация военных поселений в России / Т.Н. Кандаурова // Вестник московского университета. Серия 8. История. – 1997. – № 4. – С. 56–71.
15. Ливчак Б.Ф. История ополчения в вооруженных силах России XIX в. : автореф. дис. ... докт. ист. наук: спец. «Отечественная история» / Б.Ф. Ливчак. – М., 1966. – 21 с.
16. Липовская Т.Д. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине: [учебное пособие] / Т.Д. Липовская. – Днепропетровск : ДГУ, 1982. – 84 с.
17. Мацко Н.С. Рекрутська повинність у Подільській губернії часів Російської імперії / Н.С. Мацко // Наук. зб. : матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конференції «Воєнна історія Поділля та Буковини» (25-26 листопада 2009 р. м. Кам'янець-Подільський) / Міністерство оборони України, Центральний музей Збройних сил України [та ін.]. – К. : Б. в., 2009. – С. 107-112.

18. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое (далі – ПЗЗРІ-1). – СПб., 1830. – Т. XXV. – № 18686.
19. ПЗЗРІ-1. – СПб. – 1830. – Т. XXVII. – № 12748.
20. ПЗЗРІ-1. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – № 17393.
21. ПЗЗРІ-1. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – № 17394.
22. ПЗЗРІ-1. – СПб., 1830. – Т. XXV. – № 18336.
23. ПЗЗРІ-1. – СПб. – 1830. – Т. XXIII. – № 17154.
24. ПЗЗРІ-1. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – № 17472.
25. ПЗЗРІ-1. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – № 17122.
26. ПЗЗРІ-1. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – № 17399.
27. ПЗЗРІ-1. – СПб., 1830. – Т. XXI. – № 15721.
28. ПЗЗРІ-1. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – № 17249.
29. ПЗЗРІ-1. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – № 17250.
30. Прудников Ю.Ф. Комплектование Русской армии (1794-1804 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. «Отечественная история» / Ю.Ф. Прудников. – М., 1972. – 22 с.
31. Редигер А. Комплектование и устройство вооруженной силы / А. Редигер. – [4-е изд.]. – СПб. : Воен. тип. (Издание главного штаба), 1913–1914. – Ч. 1–2.
32. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Олександр Реєнт. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.
33. Романович-Славатинский А. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права / А. Романович-Славатинский. – СПб. : Тип. Министерства внутренних дел, 1870. – 562 с.
34. Рыздзюнский П.Г. Кутузов и русская армия в 1812 году / П.Г. Рыздзюнский // Военно-исторический сборник. – М., 1948. – Вып. 20. – С. 110-137.
35. Семевский В.И. Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II : в 2 т. / В.И. Семевский. – СПб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1903. – Т. 1. – 643 с.
36. Цубенко В.Л. Військові поселення кавалерії на території України: особливості та загальні тенденції існування / В.Л. Цубенко. – Одеса : Астропринт, 2008. – 456 с.
37. Філінюк А.Г. Рекрутська повинність у Правобережній Україні на межі XVIII-XIX століть / А.Г. Філінюк // Наук. праці Кам.-Под. ун-ту : зб. за підсумками звітної наук. конф. викладачів і аспірантів. – Вип. 3: в 3-х томах. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, 2004. – Т. 1. – С. 17-20.
38. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття / В.С. Шандра. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 2005. – 427 с.
39. Щепетильников В.В. Комплектование войск в царствование Императора Александра I / В.В. Щепетильников // Столетие военного министерства 1802-1902. Главный штаб. Исторический очерк : в 13 т. – СПб. : Тип. поставщиков двора его императорского величества товарищества М.О. Вольф, 1902. – Т. IV. – Ч. I. – Кн. I. – Отд. 2. – 314 с.
40. Ячменихин В.К. Быт кантонистов военных поселений / В.К. Ячменихин // Вестник московского университета. Серия 8: История. – 1997. – № 4. – С. 72–84.
41. Ячменихин К.М. Военные поселения на Кавказе в 30–50-е годы XIX в. / К.М. Ячменихин // Вестник московского университета. Серия 8: История. – 1991. – № 4. – С. 18–28.

The article deals with establishment and the organization by the Russian autocracy of the recruitment obligation on the territory of Right-bank Ukraine of the end of the XVIII century.

Key words: *recruitment, Right-bank Ukraine, administration, army.*

Отримано: 4.10.2011

УДК 94(477)«10/13»+355.4

С. В. Терський

ВОЛИНСЬКА ДІЛЯНКА ВІЙСЬКОВО-СТРАТЕГІЧНОГО ШЛЯХУ «ІЗ ХОЗАР У НЕМЕЦЬ» У X-XIII ст.: ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ КОМЕНТАР

В статті із залученням письмових та археологічних джерел розглядається історико-географічний аспект формування мережі військово-стратегічних шляхів «Схід-Захід» на Волині. Обґрунтовується висновок про стратегічно-важливу роль цих шляхів в системі трансконтинентальних зв'язків Східної Європи та у формуванні території та оборонної мережі Волинського князівства.

Ключові слова: *археологічні джерела, оборонна мережа, військово-стратегічні шляхи, оборонне будівництво, формування території, Волинське князівство.*

Роль військово-стратегічних шляхів у розвитку регіонів та держави в цілому важко переоцінити. Серед тих, які з'єднували Русь із Заходом провідне місце завжди належало шляхам які проходили через Волинь. Активне функціонування доріг, річкових переправ викликало до життя низку оборонних та адміністративних центрів. Відтак шляхи виступали структуротворчою вісю мікрорегіонів.

Загальна мережа основних торгівельних шляхів на території Галицько-Волинської держави за писемними джерелами простежувалась І. Крип'якевичем та В. Пришляком [8, 11], а загальноруська мережа на просторах всієї Русі російським вченим Б. Рибаківим [12].

У зв'язку з функціонуванням міжнародних торгових зв'язків Європи серед доріг галицько-волинського регіону спеціально розглядався лише один трансконтинентальний шлях з Києва через Пересопницю та Лучеськ на Володимир, відомий як шлях «із хозар в немец». Цьому питанню присвятили спеціальні розвідки вчені кінця XIX- першої половини XX ст.: київський – В. Васильєвський, львівський – Т. Левицький та варшавський – Р. Якимович [7, 27, 28]. У зв'язку з конкретними пам'ятками та рельєфом місцевості автором також проводилися дослідження стосовно пролягання ділянки цього шляху в околицях Лучеська та Пересопниці [14, 17, 18], давалась історична оцінка визначній ролі, яку відіграв у освоєнні та формуванні території Волинського князівства цей шлях і, зокрема, його ключова частина поміж давніми княжими столицями Волині – Дорогобужем та Володимиром. Проте, у зга-